टिप्पणी

5

रंगमंचतकनिकस्य परिचयम्

पूर्व वयं नाट्यशास्त्रस्य विषये ज्ञातवन्तः। नाट्यशास्त्रं किम्? नाट्यस्य उत्पत्तिः कथं अभवत्? नाट्यशास्त्रस्य कति प्रकारः अस्ति? इत्यादि। अधुना अस्मिन् अध्याये वयं नाट्यविधिविषये चर्चा कुर्मः। शीर्षकात् एव स्पष्टं भवति यत् नाट्यशास्त्रे प्रयुक्तैः युक्तिभिः सह तस्य सम्बन्धः अस्ति। यदि भवता नाटकं दृष्टं तर्हि कल्पयतु। नाटके अभिनेतानां परितः भवन्तः के के वस्तूनि दृष्टवन्तः येन नाटकं अधिकं प्रभावी भवति स्म इति चिन्तयन्तु। अवश्यं, तेषु विषयेषु सेट्, प्रकाशः, ध्वनिसाधनं च भवन्तः पश्यन्ति। वस्तुतः एतानि नाट्यविधिः इति प्रसिद्धानि सन्ति। एते सर्वे नाटकानुसारेण प्रयुक्ताः।

नाट्यस्य अनेकाः प्रस्तुतिशैल्याः सन्ति येषां विषये वयं पूर्वं चर्चा कृतवन्तः। प्रत्येकं विधायां एतानि युक्तयः- सेट्, प्रकाशः, ध्वनिः च विशेषरूपेण उपयुज्यन्ते। एतेषां नाट्यविधिनां कार्यं अभिनयस्य विशेषप्रभावं प्रदातुं भवति। भारतीयनाट्यम् अथवा पाश्चात्यनाट्यम्, उभयोः स्वभावः परस्परं भिन्नः अस्ति। अनेन भिन्नरूपेण सह तयोः नाट्यविधिः अपि भिन्ना अस्ति। परन्तु आधुनिकनाट्येन सह उभयोः नाट्यगृहयोः संयोगः दृश्यते। एतेन सह नाट्यविधिषु अपि तस्य गहनः प्रभावः अभवत्, यस्य विषये अस्मिन् पाठे अपि चर्चा करिष्यामः।

शिक्षणपरिणामाः

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- रंगमंच-तकनीकानां सामान्यपरिचयं जानन्ति;
- रंगमंच-तकनीकानां प्राचीन-पद्धतीनां अवगमनं;
- रंगमंच-तकनीकानां आधुनिक-तकनीकाः अवगच्छन्ति;

- नाटकीयप्रदर्शने मञ्चसज्जायाः महत्त्वं अवगच्छन्ति;
- नाटकमञ्चने प्रकाशस्य ध्वनिस्य च सामान्यपरिचयं जानन्ति;
- नाट्यप्रस्तुतिषु प्रकाशस्य ध्वनिस्य च महत्त्वं अवगच्छन्ति; तथा
- प्रकाशस्य ध्वनिप्रस्तुतिस्य च विभिन्नप्रकारस्य ज्ञातव्यम्।

टिप्पणी

5.1 नाट्यविधिसामान्यपरिचयः

नाट्यशास्त्रं श्रव्य-दृश्य-माध्यमम् अस्ति। यदा प्रेक्षकः नाटकं द्रष्टुं गच्छति तदा ते मञ्चे घटमानानि घटनानि स्पष्टतया द्रष्टुं श्रोतुं च समर्थाः भवेयुः। सफलस्य नाट्यप्रदर्शनस्य कृते नाट्यविधिषु विशेषतया कार्यं करणीयम्। एतानि नाट्यविधयः न केवलं नाटकं रोचकं प्रभावी च कुर्वन्ति, अपितु विशेषदृष्ट्या प्रयुक्तानि चेत् नाटकस्य अर्थस्य अपि नूतनं आयामं ददति यत् प्रायः नाटके एव निगूढं भवति।

यदा वयं संज्ञानाट्यविधिं प्रयुञ्ज्महे तदा सा सामूहिकार्थं प्रकाशयति। नाट्यस्य अर्थः नाटकस्य, अभिनयस्य (क्रियाकलापः पाठः च), मञ्चसज्जा, श्रंगारः, प्रकाशः, वेषभूषाः, ध्वनिः इत्यादीनां समन्वितं रूपं भवति तथा च तकनीकस्य अर्थः भवति सः व्यवहारः यः दृष्टिः सहजतया साकारं कर्तुं शक्नोति। एवं नाट्यविधिना तेषां सर्वेषां तत्त्वानां तन्त्रं यस्य समन्वयेन नाट्यः आकारं गृह्णाति इति अवगम्यते।

नाटकलेखने तकनीकाः

नाट्यशास्त्रस्य आरम्भः प्रायः लिखितनाटकेन भवति। नाटकस्य लेखनकाले नाट्यकारः स्वकल्पनादेव नाट्यस्य सर्वेषां तत्त्वानां प्रयोगं निर्धारयति। यथा- मञ्चे प्रकाशाः कदा आगमिष्यन्ति? कुतः नटः मञ्चं प्रविशति कदा कुतः च प्रस्थास्यति। यदि नाटककारः स्वयं नाट्यकलाकारः अस्ति तर्हि सः स्वनाटके नाट्यविधिनाम् अतीव सुन्दरं प्रयोगं करोति। एकः सृजनात्मकः नाटककारः स्वस्य सृजनशीलतायाः माध्यमेन मञ्चे तकनीकानां साहाय्येन सफलस्य नाटकस्य मार्गचित्रं प्रस्तुतं करोति।

निर्देशनतकनीकाः

नाटकस्य निर्देशनकाले निर्देशकः प्रायः केचन युक्तयः अपि प्रयुङ्क्ते ये नाटकस्य प्रस्तुतिसम्बद्धाः सन्ति। पूर्वाभ्यासस्य समये निर्देशकः एतेषां युक्तीनां माध्यमेन अभिनेतुः प्रदर्शनस्य मार्गदर्शनं करोति। सः स्वतन्त्रः व्यक्तिः इति नाम्ना कदाचित् नाटककारस्य युक्तिं स्वीकुर्वति, कदाचित् तत् तिरस्कुर्वति च। प्रायः वयं पश्यामः यत् केचन प्रदर्शनाः लिखितनाटकात् सर्वथा भिन्नाः सन्ति अथवा निर्देशकः नाटकस्य अस्पृष्टपक्षेषु पूर्णतया केन्द्रितः भवति। एतादृशे सति निर्देशकः भिन्नदृष्ट्या नाटकीयविधिनाम् उपयोगं करोति।

प्रस्तुति-तकनीकाः

यदा वयं नाटकं पश्यामः तदा प्रायः प्रस्तुतिकाले केषाञ्चन तान्त्रिकवस्तूनाम् उपयोगं प्राप्नुमः। यथा- प्रकाशसाधनम्, सेट्, ध्वनिसाधनम् इत्यादयः एतानि कानिचन वस्तूनि वयं प्रत्येकस्मिन् नाटके द्रष्टुं प्राप्नुमः। नाटककारस्य निर्देशकस्य च कल्पितं दृश्यं प्रस्तुतीकरणे एतानि तान्त्रिकयन्त्राणि महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहन्ति। दृश्यानां मनोभावः, कालः, प्रभावः इत्यादिनानुसारं एतेषां युक्तीनां प्रयोगः भवति।

5.2 रंगमंचतकनीकस्य प्राचीनविधिरूपम्

नाट्यविधौ दृश्यं प्रथमं आवश्यकं तत्त्वं मन्यते। दृश्यं नाटकस्य पृष्ठभूमिरूपेण कार्यं करोति। मञ्चे निर्मितेन दृश्यबन्धेन प्रेक्षकाणां नाटकस्य वातावरणस्य परिचयः भवति। दृष्टिबन्धः वस्तुतः नाटकस्य मञ्चे प्रस्तुतं रूपं भवति यत् प्रायः नाटकस्य आरम्भात् अन्त्यपर्यन्तं भवति। एतत् दृश्यनियोजनस्य समन्वितं रूपम् अस्ति। आधुनिकयुगे पर्दा उद्घाटितमात्रेण प्रेक्षकाः यत् सेट् पश्यन्ति, निर्मितं, चित्रितं वा पृष्ठभूमितः अन्यस्मिन् रूपेण प्रस्तुतं वा तत् दृश्यबन्धः एव एतत् दृग्बन्धं कथं निर्मातव्यम्? अस्मिन् विषये काले काले चर्चाः कृताः सन्ति। मुख्यतया नाट्यविधि स्य प्राचीनपद्धतीनां अवगमनाय तेषां द्वयोः वर्गयोः विभाजनं करणीयम् - १- श्रव्य-दृश्य-विधि : २- प्रकाश-विधिः च ।

श्रव्य-दृश्यः तकनीकः

यथा वयं जानीमः नाट्यशास्त्रं श्रव्य-दृश्य-माध्यमम् अस्ति। एतादृशे सति आदिमनाट्यगृहात् सभागारस्य उद्भवपर्यन्तं एतत् माध्यमं विचारितम् आसीत्। दृश्यतां श्रव्यं च मनसि कृत्वा सभागारस्य परिकल्पना कृता आसीत्। यथा 'नाट्यशास्त्रे' वर्णितं विक्रिष्टचतुरास्र卐यश्रागारस्य वरिष्ठमध्यमनीचप्रकाराः। एतेषु दृश्यतायाः श्रव्यस्य च आधारेण दरिद्रः मध्यमः सभागारः सर्वोत्तमः इति घोषितः। तथा च ग्रीकनाट्यशास्त्रे पर्वतान् छित्वा निर्मितेन नाट्यगृहेण सह मुखौटाः (यस्य ध्वनिप्रवर्धनार्थं वस्त्रसदृशं व्यवस्था आसीत्), गद्दीकृतपादत्रः (यथा नटस्य परिमाणं बृहत्तरं दृश्यते स्म) इत्यादयः प्रयुज्यन्ते। भारतीयपाश्चात्यनाट्यगृहेषु वयं चरणबद्धदर्शकदर्शानां द्रष्टुं प्राप्नुमः।

प्रकाशतकनीकः / मंचालोकनम्

आदिमकालात् १६ शतकपर्यन्तं मुक्ताकाशस्य अधः दिवा नाटकानि क्रियन्ते स्म। छतरहितनाट्यगृहेषु ग्रीकनाटकानि प्रस्तुतानि आसन्। भारते बौद्धाः मुक्तकाशीमञ्चे अथवा छतरहितचतुष्कोणनाट्यगृहेषु प्रदर्शनं कुर्वन्ति स्म। मध्ययुगीनसंस्कारक्रीडाः चर्च-मन्दिरानाम् अन्तः क्रियन्ते स्म, यत्र खिडकी-द्वारा वा वेण्ट्-द्वारा वा दिवसप्रकाशः आगच्छति स्म। कोमेडिया डेल् आर्टे, एलिजाबेथकालस्य आरम्भिकानां नाटकानां कृते कृत्रिमप्रकाशस्य आवश्यकता नासीत्। तस्मिन् काले यदा एतानि नाटकानि भवन्ति स्म तदा कृत्रिमप्रकाशस्य विषये अपि न चिन्तितम् इति विश्वासः अस्ति।

टिप्पणी

अद्यावधि नाट्यगृहे (कृत्रिम) प्रकाशः नासीत्, परन्तु वयं अनुमानं कर्तुं शक्नुमः यत् यदा आदिमाः मानवाः रात्रौ पाकं कुर्वन्ति स्म, शिकारं खादन्ति स्म च। तानि आदिमप्रस्तुतयः अग्निकुण्डस्य परितः भवन्ति स्म। वन्यपशवः अग्निभीताः आसन् अतः प्रारम्भिकाः मनुष्याः स्वभावं प्रकटयितुं रात्रौ समयं चिनोति स्म। केषाञ्चन शोधकर्तृणां अध्ययनेन ज्ञातं यत् ग्रीकनाटकाः रात्रौ यावत् शनैः शनैः जानीतेव क्रियन्ते स्म, यतः अग्निः दिवा यथा रात्रौ इव प्रभावी न दृश्यते एतादृशेषु नाटकेषु वयं ज्वलन्तदीपदीपादिप्रकाशसम्पदां प्रपञ्चरूपेण उपयोगं प्राप्नुमः।

तमिलनाडु-केरलयोः नाट्यप्रदर्शनेषु केषुचित् रूपेषु अन्यप्रकारस्य रोचकदीपैः प्रकाशः क्रियते। नारिकेलं द्विगोलाकारं कृत्वा दीपपात्ररूपेण उपयुज्यते। प्रकाशस्य व्यवस्था एतादृशी आसीत् यत् तैलं पुनः पूरयितुं प्रदर्शने बाधा न कर्तव्या आसीत्। अत्र "पट्टिकाप्रकाशाः" वेणुना निर्मिताः भवन्ति। केरलस्य सुदूरग्रामीणक्षेत्रस्य "थय्यम्" इति नाट्यगृहे अन्यः प्रकारः प्रकाशस्य उपयोगः भवति। इदं प्रकाजयन्त्रं शुष्कनारिकेलपत्रैः निर्मितं ज्वलन्तं मशालम् अस्ति। एतेषां मशालानां प्रयोगः प्राचीनपरम्परागतशैल्याः यथा नौटंकी, जात्रा, तामाशः, भवाई, यक्षगणः, नचा, माच इत्यादयः अद्यत्वे अपि जीविताः सन्ति।

पाठगत-प्रश्नाः 5.1

1. नाट्यविधिना भवन्तः किं अवगच्छन्ति?
2. नाटकलेखनविधिना किम् अभिप्रेतम्?
3. प्रस्तुत्यर्थं काः युक्तयः प्रयुक्ताः सन्ति?
4. दृग्बन्धाः के सन्ति?
5. सभागारस्य परिकल्पनायां कानि वस्तूनि मनसि स्थापयितव्यानि?
6. नाट्यजास्त्रे कः नाट्यगृहः श्रेष्ठः इति वर्णितः?
7. दृश्यतां श्रव्यं च मनसि कृत्वा ग्रीकनाट्यगृहे किं प्रयुक्तम्?
8. पाश्चात्यनाट्यशास्त्रेषु कदा आरभ्य कृत्रिमप्रकाशस्य उपयोगः भवति?
9. तमिलनाडु-केरलयोः नाट्यप्रदर्शनयोः प्रकाशार्थं किं प्रयुज्यते?
10. पट्टिकाप्रकाशः कथं भवति ?

टिप्पणी

5.3 रंगमंचतकनीकस्य आधुनिकरूपम्

सेट्, प्रकाशः, ध्वनिः, प्रभावः इत्यादयः आधुनिकरूपेण नाट्यविधिषु दृश्यन्ते। यावत् यावत् नाट्यप्रदर्शनानि मुक्तरूपेण क्रियन्ते स्म तावत् एतेषां सर्वेषां आवश्यकता नासीत्, परन्तु पिहितैः सभागारैः एताः आवश्यकताः उत्पन्नाः आसन्। एतेषां आधुनिकविधानां जन्म पश्चिमे मञ्चप्रकाशेन आरब्धम्।

प्रकाशक्षेत्रे नूतनः प्रयोगः प्रथमवारं इटालियनकलाकारेन श्सेबास्टिनो सरेलिओश इत्यनेन कृतः। सेबास्टियानो सार्लेओ (१४७५-१५५४) इत्यनेन वास्तुकला, मञ्चं च विहाय दर्शनीयचित्रं चित्रयितुं चिन्तितम्। एतया सूचनायाः सह रोमन-नाट्यगृहस्य अनुकरणं कृत्वा आयताकारं सभागृहं निर्मितम्। सार्लेओ इत्यस्य मते मञ्चपृष्ठभूमितः आरभ्य श्पक्षश, श्पैनलश च यावत् रङ्गिणः दृश्यानि नाट्यगृहे निर्मिताः आसन्। अस्मिन् विस्तारे श्दृष्टिकोणश दृश्यसिद्धान्तानां त्रिविममापानां च प्रभावीरूपेण उपयोगः कृतः। एतदर्थं सः दर्पणं, दीप्तिमतीः, मोमबत्तीयाः पुरतः अतल्लीनानि थालीः च प्रयुज्य अग्रतः मोमबत्तीयाः प्रकाशं वर्धयति स्म। वर्णप्रभावं जनयितुं वर्णद्रवाणि पुटेषु पातयित्वा ज्वलन्तदीपानां पुरतः स्थापितानि आसन्। अस्य प्रभावस्य अग्रे नेतुम् आङ्ग्ल-निर्मातृणां इनिगो जोन्स् (१५७३-१६५२) इत्यस्य योगदानम् अपि महत्त्वपूर्णम् अस्ति।

पश्चात् मोमबत्तीभिः सह तैलविटदीपाः अपि प्रयुक्ताः, परन्तु एतेषां प्लवमानतैलदीपानां प्रदर्शनकाले बहुधा छटाकरणस्य आवश्यकता आसीत्। अस्य कार्यस्य कृते 'गुल तारशोन' इत्यस्य मञ्चे पुनः पुनः आगन्तुम् अभवत्। एतेभ्यः प्लवमानतैलदीपेभ्यः श्पादप्रकाशःश इति शब्दः उत्पन्नः इति कथ्यते। पश्चात् उज्ज्वलतरप्रकाशस्य कृते ज्वालायां गैसेन वा दाहकेन वा आच्छादनस्य अभ्यासः आरब्धः।

क्रमेण सार्लेयो इत्यस्य अनन्तरं कालखण्डे उत्तमप्रकाशार्थं मोमबत्तयः, तैलदीपाः च प्रचण्डरूपेण वर्धिताः तस्य परिणामः च अभवत् यत् सः उज्ज्वलः मुक्तः च प्रकाशः प्रेक्षकाणां नेत्रेषु वेधं कर्तुं आरब्धवान् इटालियन-देशस्य डिजाइनरः निकोला सबाटिनी (१५७४-१६५४) इत्यनेन एतस्याः समस्यायाः समाधानार्थं प्रयत्नः कृतः। सः प्रकाशस्रोतस्य गोपनस्य उपायं प्राप्य प्रकाशस्रोतस्य गोपनार्थं दीपं उपरितः अधः यावत् वृत्तनलेन आच्छादयित्वा वा आच्छादयित्वा वा प्रयतितवान्। तथैव प्रसिद्धस्य अभिनेतुः डिजाइनरस्य च श्डेविड् गैरिक्श (१७१७-७९) इत्यस्य प्रयासः अपि उल्लेखनीयं यत् सः मञ्चतलात् किञ्चित् अधः खन्धयुक्ते तलस्य उपरि पादप्रकाशं मञ्चं प्रति प्रवणं कृत्वा आरोहणं कृतवान् नाट्यगृहं प्रति। एवं प्रकारेण सबाटिनी, गैरिक् डेविड् च प्रस्तुत्यर्थं उत्तमं प्रकाशं प्राप्तुं समर्थौ अभवताम्, तथा च प्रेक्षकाणां दृष्टौ बहिः स्थापयित्वा।

१७८१ तमे वर्षे गैसप्रकाशस्य आविष्कारः अभवत्, परन्तु १८१७ तमे वर्षे प्रथमवारं नाट्यगृहे नूतनप्रकाशस्य स्रोतस्य उपयोगः अभवत्। मञ्चप्रकाशस्य दृष्ट्या एषा घटना महत्त्वपूर्णा इति मन्यते अतः मञ्चप्रकाशस्य विकासे द्वितीयं सोपानं प्रकाशस्य तीव्रतायां नियन्त्रणम् आसीत्। मञ्चक्रियासु प्रकाशस्य तीव्रता यथाशक्ति वर्धयितुं न्यूनीकर्तुं वा शक्यते स्म, असुविधां विना।

यस्मात् नलिकां वा रबरनलिकां वा वायुः प्रवहति स्म तस्मात् गैसमेजतः नियन्त्रितम् आसीत्। तीव्रतानियन्त्रणस्य कार्यं हेनरी इर्विंग् (१८३८-१९०५) इत्यनेन कृतम्। यथा विभिन्नस्थानानां प्रकाशनं, वर्णानाम् उपयोगः, प्रस्तुतिसमये नाट्यगृहानां दीपं निष्क्रियं करणं इत्यादयः।

यांत्रिकपरिवर्तनस्य अस्मिन् समग्रे विकासप्रक्रियायां अन्ये साधनानि प्रचलितानि अथवा तेषां स्थाने सहजतया प्रतिस्थापितानि अभवन्। यथा, विद्युत्प्रकाशस्य आविष्कारः १८७९ तमे वर्षे अभवत् अतः संक्षेपेण वक्तुं शक्नुमः यत् यथा यथा मानवसभ्यता प्रौद्योगिक्याः च प्रगतिः अभवत् तथा तथा आधुनिकसाधनानाम् आविष्कारः अभवत्, मञ्चप्रकाशस्य प्रक्रिया च विकसिता अभवत्।

१९०९ तमे वर्षे सर हम्फ्री डेवी इत्यनेन विद्युत्रूपेण वृत्तप्रकाशस्य आविष्कारः कृतः। पञ्चवर्षेभ्यः अनन्तरं एम.जे.डुबोसेक् इत्यनेन अतिरिक्तप्रभावं निर्मातुं बेबी लाइट्, फ्रेस्नेल, हैलोजेन, पेजेण्ट्, फ्लड् लाइट्, पी-सी-, प्रोफाइल, पार इत्यादीनां गोलाकारप्रकाशस्य अनेकाः महत्त्वपूर्णाः उपकरणाः उपयोक्तुं आरब्धाः अतः १९००-१९१४ कालखण्डे मञ्चप्रकाशस्य जगति द्रुतगत्या यांत्रिक-कला-परिवर्तनानि अभवन् ।

वस्तुतः आधुनिकनाट्यशास्त्रे प्रकाशस्य स्वकीयं मनोविज्ञानं वर्तते यत् प्राचीनपरम्परायाः पर्याप्तरूपेण विकसितम् अस्ति। अधुना महत् प्रकाश-ध्वनि-उपकरणं विना नाट्य-निर्माणानां कल्पना न भवति। यदि नाट्यशास्त्रे यत् वस्तु सर्वाधिकं प्रभावं कृतवान् तत् मञ्चप्रकाशः एव। अद्यतननाट्यशास्त्रस्य कृते अस्य महत्त्वम् अभिनेतुः निर्देशकस्य च महत्त्वम् एव अस्ति। आधुनिकयुगे प्रकाशीयसाधनानाम् निरन्तरप्रयोगः निरन्तरं वर्तते।

पाठगत- प्रश्नाः 5.2

1. नाट्यविधिस्य आधुनिकविधाः काः सन्ति?
2. प्रकाशस्य प्रथमः प्रयोगः केन कृतः?
3. रङ्गिणी प्रभावं निर्मातुं किं कृतम्?
4. गैसप्रकाशस्य उपयोगः कदा अभवत्?
5. मञ्चप्रकाशे एम.जे.डुबोसेक् इत्यनेन के प्रयोगाः कृताः?

5.4 मञ्चसज्जनम्

नाट्यप्रस्तुतिः वस्तुतः प्रेक्षकाणां कृते मञ्चे लेखकस्य कथां पुनः सृजति। अस्मिन् दृष्टिकोणे क्रिया वा व्यापारः वा सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णं तत्त्वं भवति, यत् न केवलं शारीरिकगतिः वा केवलं

टिप्पणी

वाक् वा, अपितु अभिनयस्य आत्मा नाटकीयगतिशीलतायां निहितः अस्ति लयात्मकवाक्-शरीर-आसन-द्वारा पटकथां मञ्चे सजीवं करोति। अस्मिन् अन्येषु बहवः मित्रकलानां अपि महत्त्वपूर्णं योगदानम् अस्ति। तेषु मञ्चसज्जा प्रमुखा अस्ति, येन नाट्यक्रियायाः वातावरणं निर्माय प्रस्तुतिः विकसिता, समृद्धिः च भवति।

यदि सम्यक् दृष्टः तर्हि अद्यत्वे नाट्यक्षेत्रे मञ्चलङ्कारः अर्थद्वयं प्रस्तुतं करोति। पारम्परिक-तकनीकी-अर्थे अस्य अर्थः भवति चित्रित-पर्दाः, फ्रिन्ज-, द्वार-चतुष्कोणाः तथा च केचन विशेषप्रकारस्य यांत्रिक-यन्त्राणि आकृतयः च ये आकाशस्य, वृक्षस्य, सिंहासनस्य इत्यादीनां प्रतिबिम्बं प्रस्तुतयन्ति परन्तु व्यापकतया ते सर्वे दृश्यतत्त्वानि ये परितः वर्तन्ते मञ्चे प्रदर्शनस्य समये अभिनेताश्च मञ्चस्य अन्ये वस्तूनि, वस्त्राणि प्रकाशं च उपर्युक्तानि विशालानि दृश्यानि च अस्य पदस्य व्याप्तेः अन्तः आगच्छन्ति मञ्चे उपस्थितानां सर्वेषां भौतिक-आभासी-विशेष-साधारण-प्रकारेण च समर्थनं दातुं नाट्य-सज्जायाः मुख्यं कार्यम् इति अपि वक्तुं शक्नुमः।

मञ्चसज्जकार्यम्

वातावरणनिर्माणरूपेण नाट्य-अलंकारस्य मुख्यतया त्रीणि कार्याणि निर्धारयितुं शक्यन्ते-

1. नाटकस्य स्थलनिर्धारणम्
2. नाटकीयक्रियायां वृद्धिः
3. नाटकीयक्रियायाः अलङ्कारं कृत्वा रोचकं कर्तुं।

नाट्यसज्जायाः प्रथमं महत्त्वपूर्णं च कार्यं नाटकीयक्रियायाः कृते स्थानं प्रदातुं, आयोजनस्थलस्य समुचितं स्पष्टं च परिचयं स्थापयितुं च भवति सभागारस्य पर्दा उद्घाटितस्य अनन्तरं प्रेक्षकाः प्रथमं दृश्यसज्जा एव अवलोकयन्ति। अस्मात् सा सहजतया अनुमानं करोति यत् समग्रस्य नाटकस्य दृश्यं युद्धक्षेत्रम् अस्ति वा गृहस्य अतिथिकक्षम् अस्ति वा।

एषः मञ्चसज्जा नाटकीयपात्राणां व्यक्तित्वं प्रतिबिम्बयित्वा नाटकीयक्रियाम् प्रभावी कर्तुं शक्नोति। यथा- कक्षस्य सामान्यदृश्येन तस्मिन् निवसतां जनानां रुचिः, आदतयः च दृश्यन्ते। पात्राणि यथा स्वकक्षं स्वच्छं वा अव्यवस्थितं वा धारयन्ति, भित्तिषु कीदृशं वर्णं प्रयोजयन्ति, यथा कुर्सीयां उपविशन्ति वा तेषां प्रयुक्तानि पात्राणि, उपकरणानि अन्यवस्तूनि वा तेषां वास्तविकजीवनं प्रतिबिम्बयति तस्य वास्तविकचरित्रस्य आलोकः, सूचकः च दत्तः अस्ति।

रेखा, वर्ण इत्यादीनां तत्त्वानां माध्यमेन रोचकसंयोजनं निर्माय वर्णसज्जायाः माध्यमेन आकर्षकं सार्थकं च पृष्ठभूमिं निर्मातुं शक्यते। यदि नाट्यस्य अलङ्कारः आकर्षकः नास्ति तर्हि नाटकीयक्रियायाः उपयुक्तं वातावरणं वक्तुं न शक्यते।

टिप्पणी

रंगसज्जा-प्रक्रियाः

मञ्चालङ्कारप्रक्रियाविषये नियतनियमः नास्ति। प्रत्येकस्य विन्यासकस्य स्वकीया पृथक् प्रक्रिया भवितुम् अर्हति। परन्तु प्रत्येकस्मिन् प्रक्रियायां केचन तत्त्वानि सामान्यानि सन्ति। यस्य पालनं करणीयम्-

1. नाट्यलेखस्य विश्लेषणं व्याख्या च।
2. प्रस्तुतियां कार्यरतैः सदस्यैः सह चर्चा। अधोलिखितेषु बिन्दुषु भवेत्-
   - निदेशकानां आवश्यकता
   - प्रस्तुतिर्थ चयनितशैली
3. नाट्यप्रस्तुति-तकनीकस्य आवश्यकता
   - दृश्यानां संख्या
   - एकस्मात् दृश्यात् अन्यस्मिन् दृश्ये संक्रमणस्य समस्या
   - अभिनेतानां आवश्यकता
4. मञ्चक्षेत्रं तथा उपलब्धसुविधाः
   - मञ्चक्षेत्रस्य आकारः तत्र उपलब्धाः सुविधाः च
   - भण्डारणस्थानम्
   - स्थानान्तरणस्य सुविधाः
   - प्रकाशसाधनं तथा संचालनसुविधाः
5. दृष्टिरेखाः
   - प्रेक्षकदर्पणालयस्य मञ्चक्षेत्रस्य च परस्परसम्बन्धः
   - ऊर्ध्वाधर दृष्टि रेखा
   - क्षैतिज दृष्टिरेखा
6. शोधकार्यम्
   - शोधसामग्री यस्मिन् विन्यासः आधारितः अस्ति।

टिप्पणी

- नाटकीयक्रियायाः ऐतिहासिकपृष्ठभूमिः

7. स्केचः लघुमॉडलं च

8. विन्यासकर्ता योजना

   - भू-योजना
   - अग्र-उच्चता
   - विस्तृतरेखाचित्रम्
   - पूर्ण-स्केल-विस्तृत-रेखाचित्रम्

9. सामग्रीचयनम्

   - मञ्चसामग्री
   - हस्तसामग्री
   - अलङ्कारसामग्री

10. दृश्यवर्णनम्

    समाप्तदृश्यस्य अलङ्कारं कृत्वा तस्य अन्तिमरूपं दातुं।

पाठगत-प्रश्नाः 5.3

1. मञ्चस्य अलङ्काराः के सन्ति?
2. मञ्चालङ्कारेण आयोजनस्थलं कथं निर्धारितं भवति?
3. मञ्चलङ्कारस्य मुख्याः उद्देश्याः के सन्ति?
4. केषां तत्त्वानां माध्यमेन मञ्चस्य अलङ्कारः रोचकः भवति?

5.4 नाट्यगृहे (मञ्चे) प्रकाशः

नाट्यक्षेत्रे नाटकस्य प्रस्तुतीकरणे प्रकाशस्य महत् योगदानं भवति यतोहि नाट्यक्षेत्रे अभिनयः, मञ्चनिर्माणं, मेकअपः, निर्देशनं, वेषभूषा इत्यादयः सर्वे महत्त्वपूर्णाः विषयाः सन्ति चेदपि प्रकाशं विना प्रेक्षकाणां उपरि किमपि प्रभावं त्यक्तुं न शक्नोति यतोहि दृश्यता नाटकस्य प्रस्तुतिः

वर्धयति तथा च दृश्यता केवलं प्रकाशेन एव सम्भवति, प्राकृतिकं वा कृत्रिमं वा।

यदि प्रकाशेन नाट्यशास्त्रस्य सर्वाधिकं प्रभावः अभवत्। अतः वयं वक्तुं शक्नुमः यत् अद्यतननाटकेषु प्रकाशव्यवस्था वा प्रकाशव्यवस्था यथा महत्त्वपूर्णा अस्ति तथा अभिनेता निर्देशकः च। मञ्चप्रकाशः अधुना नाट्यप्रदर्शनस्य अत्यावश्यकः शर्तः अभवत्।

रंगमंचे प्रकाशस्य प्रयोजनम्

कस्मिन् अपि नाटकीयप्रस्तुतौ प्रकाशस्य उद्देश्यं मुख्यतया ५ भागेषु विभक्तुं शक्यते, तस्य वर्णनं यथा-

दृश्यता

प्रकाशे सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णं वस्तु दृश्यता अर्थात् मञ्चे घटमानानां घटनानां प्रेक्षकाणां कृते प्राप्तिः भवति। दृश्यस्य अर्थः केवलं प्रेक्षकाणां कृते मुखं दर्शयितुं न अपितु मञ्चे इष्टप्रकाशः भवितव्यः येन दृश्यं प्रेक्षकैः अवगन्तुं शक्यते।

विश्वसनीयता

नाटके प्रकाशः विश्वासयोग्यः भवेत् येन प्रेक्षकाः तस्य दृश्यैः सह सम्बद्धाः भवेयुः। बहुवारं दृश्यस्य मनोभावविरुद्धप्रकाशस्य कारणेन प्रेक्षकाः दृश्यं अवगन्तुं असमर्थाः भवन्ति।

गुणवत्ताः

मञ्चे दर्शितेषु दृश्येषु गुणः भवेत्। एतत् 3डी गुणवत्ता इति अपि कथ्यते। एषा प्रकाशव्यवस्था एतादृशी भवितुमर्हति यत् अभिनेतारः, सेट्, सम्पत्तिः इत्यादयः 3डी रूपेण दर्शयितुं शक्यन्ते येन प्रेक्षकाः दृश्यं अधिकं स्पष्टतया द्रष्टुं शक्नुवन्ति।

रचना

नाटके दृश्यानां माध्यमेन रचनानिर्माणं प्रभावी भवति। यथा निर्देशकः अवरोधद्वारा भिन्नप्रकारस्य रचनां निर्माति तथा प्रकाशे अपि रचनाः निर्मीयन्ते। नाटकस्य दृश्य-श्रव्य-आधारितत्वात् दृश्यनिर्माणे रचनायाः महत् प्रभावः भवति।

मनोदशा

प्रकाशनिर्माणे दृश्यानां माध्यमेन भावाः अभिव्यक्ताः भवन्ति। प्रकाशस्य उपयोगः वर्णेन वा तीव्रताया वा माध्यमेन मनोभावस्य वा भावस्य वा निर्माणार्थं भवति। अतः प्रकाशस्य उद्देश्यं मञ्चे नटैः सह सम्पूर्णस्य दृश्यस्य भावाः वा मनोभावं वा दर्शयितुं भवति।

टिप्पणी

नाट्यगृहे प्रकाशनियन्त्रणम्

नाट्यशास्त्रे प्रकाशस्य उपयोगः अतीव सृजनात्मकरीत्या भवति। अत्र वयं तान् केचन बिन्दवः चर्चां कर्तुं गच्छामः।

तीव्रता

तीव्रता सामर्थ्य इत्यर्थः। प्रकाशस्य नियन्त्रणस्य साधनम्। एतेन प्रकाशस्य वर्धनं न्यूनीकरणं वा कर्तुं शक्यते। यस्य दृश्येषु महत् प्रभावः भवति, तस्य नियन्त्रणं डिमरस्य साहाय्येन भवति।

वर्णः

मञ्चे दृश्यं सुन्दरं कर्तुं वयं तस्य उपयोगं कुर्मः। यथा सर्वेषां भावानाम् स्वकीयः वर्णः भवति। प्रायः रक्तवर्णस्य प्रभावः मृत्युः, घोरः, क्रोधः च दृश्येषु दीयते। यथा नीलवर्णः रात्रौ कृते प्रयुज्यते।

आवंटनम्

मञ्चे प्रकाशाः अनेकेषु भागेषु विभक्ताः सन्ति। दृश्यानुसारं प्रकाशः वितरितः भवति। अस्मिन् रचना अपि अन्तर्भवति। अस्य कृते डिमर्, कन्सोल् बोर्ड्च उपयुज्यन्ते।

गति

मञ्चस्य एकस्मिन् कोणे घटमानात् दृश्यात् अन्यस्मिन् कोणे घटमानं दृश्यं प्रति फीड-इन-फेडआउट् इत्येतयोः माध्यमेन गमनम् प्रकाशस्य गतिः एव एतदतिरिक्तं तीव्रतावर्धनं न्यूनीकरणं वा लघुगतिः अपि भवति।

प्रकाशउपकरणम्

मञ्चे प्रयुक्तानि प्रकाशयन्त्राणि तेषां कार्यानुसारं निम्नलिखितभागेषु विभक्तुं शक्यन्ते-

1. **'फ्लुड्-लाइट्स्' इति**

   अस्य अन्तर्गतं मुख्यतया तानि स्थापितानि सन्ति येषां उपयोगेन सम्पूर्णमञ्चस्य प्रकाशनं भवति। एतस्य उपयोगेन मञ्चस्य कोऽपि क्षेत्रः प्रकाशयितुं न शक्यते। अस्मिन् वर्गे हैलोजन, क्रॉस्, स्ट्रिप्, स्कूप् लाइट्स्, एलईडी लाइट्स् च सन्ति।

2. **'स्पॉट लाइट्स' इति**

   एते प्रकाशयन्त्राणि मञ्चस्य क्षेत्रं यस्मिन् दिशि लम्बन्ते तस्मिन् दिशि प्रकाशयन्ति। एते मुख्यतया मञ्चे वृत्तवृत्तं निर्मान्ति। केनचित् प्रकाशेन निर्मितस्य वृत्तप्रकाशवृत्तस्य किनारेः

स्पष्टाः केचन अस्पष्टाः च भवन्ति। मुख्यतया P-C&spot, fraternal spot, profile, baby spot, follow spot इत्यादयः अस्मिन् वर्गे समाविष्टाः सन्ति।

3. प्रभावप्रकाशाः

एतेषां अधः तानि प्रकाशयन्त्राणि स्थापितानि सन्ति, येषां उपयोगेन प्रायः मञ्चे विशेषप्रभावाः निर्मिताः भवन्ति। यथा चक्रवाते चन्द्रं वा विशेषाकारं वा निर्मातुं वा जलस्य प्रभावं प्रस्तुतुं वा इत्यादीनि चलशिरःप्रकाशः, यू-वी-प्रकाशः, जलप्रभावः, प्रभावप्रक्षेपकः, कोहरायन्त्रम् इत्यादयः मुख्यतया अस्मिन् वर्गे समाविष्टाः सन्ति।

टिप्पणी

पाठगत-प्रश्नाः 5.4

1. नाट्यगृहे प्रकाशः इति किम्?
2. प्रकाशस्य कानि प्रयोजनानि सन्ति?
3. नाट्यक्षेत्रे प्रकाशनियन्त्रणस्य के कारकाः सन्ति?
4. प्रकाशयन्त्राणि कति वर्गेषु विभक्ताः सन्ति?

5.5 नाट्यगृहे ध्वनिविधयः

नाटकस्य प्रभावं तीव्रं कर्तुं शब्दस्य उपयोगः भवति। अत्र ध्वनिविधिना यत् अभिप्रायः अस्ति तत् पात्राणां भाषणेन संवादेन च उत्पादितः ध्वनिः न, अपितु मञ्चे सङ्गीतं वा केचन विशेषध्वनयः वा ये वातावरणस्य निर्माणे सहायकाः भवन्ति एतत् वर्णप्रविधौ ध्वनिप्रभावः इति कथ्यते।

यद्यपि नाटके पात्रैः प्रयुक्तेभ्यः संवादात् ध्वनिप्रभावः सर्वथा भिन्नः अस्ति तथापि नाटकस्य चित्रणं कर्तुं साहाय्यं कुर्वन् ध्वनिः अस्ति नाटके लोकवातावरणं निर्मातुं पृष्ठभूमितः वायलिनस्य दुःखदं संगीतं निर्मीयते, आनन्दं दर्शयितुं शहनाई, वीरतां जागृतुं नगरा, तुरही इत्यादयः सङ्गीतध्वनयः निर्मीयन्ते। एते निश्चितरूपेण वर्णव्यापारं अधिकं प्रभावी कुर्वन्ति। यदि तेषां प्रयोगः कतिपयेषु कालेषु कतिपयेषु अनुपातेन भवति।

विचित्रध्वनयः आकाशीयं वा किमपि भ्रमात्मकं प्रभावं दर्शयितुं प्रयुज्यन्ते। तेषां प्रभावे एते ध्वनयः एतादृशे नियतस्वरे भवेयुः येन पात्राणां संवादाः प्रेक्षकैः सम्यक् श्रूयन्ते इति विशेषसावधानी भवितुमर्हति। तत्सह एते ध्वनयः तादृशाः न भवेयुः यत् ते दर्शकस्य ध्यानं मूलबिन्दुतः दूरं कृत्वा अन्यत्र नयन्ति। एतेषां प्रयोगः सीमितः सीमितः च भवेत्। कदाचित् एतत् भवति यत् एते ध्वनयः मूलनाटकात् अधिकं आकर्षकाः भवन्ति तथा च तेषां कारणेन नाटकस्य सारः दमितः भवति।

सर्वप्रकारस्य रसस्य निर्माणे ध्वनिप्रभावः सहायकः भवति। श्रृंगारः, शान्तं, हास्यं, घृणितम्, अद्भुतम् इत्यादीनि सर्वाणि ध्वनिप्रभावद्वारा निर्मातुं शक्यन्ते। एते ध्वनिप्रभावाः कदाचित् नाटके दृश्यपरिवर्तनमपि सूचयन्ति। दर्शकः प्रत्येकं परिवर्तने सङ्गीतस्य निश्चितं धुनं वादयित्वा दृश्यपरिवर्तनस्य विषये सूचनां प्राप्नोति।

ध्वनिप्रभावाः मञ्चे न क्रियन्ते अपितु पूर्वं रिकार्ड्भवन्ति। एतेन पूर्वाभ्यासस्य व्ययः महत्त्वपूर्णतया न्यूनीकरोति, समयस्य अपि रक्षणं भवति। ध्वनयः अपि पट्टिकाद्वारा प्राकृतिकरूपेण प्रस्तुताः भवन्ति। विपण्यदृश्ये वास्तविकविपण्यस्य चहलपहलः, वर्षादृश्ये प्राकृतिकवृष्टेः विद्युत्प्रवाहस्य च अभिलेखितः ध्वनिः पर्याप्तं वर्णप्रभावं जनयति।

बहुवारं प्रदर्शने पात्रं अधरं चालयति, पृष्ठभूमितः ध्वनिः च तस्य संवादं प्रस्तुतं करोति। एतत् अपि प्रभावी भवति। आकाशभाषी (अकास वाणी) कृष्णस्य अत्यन्त गम्भीरं भाषणं 'अन्धायुग' (निर्देशक अलका जी), पुरानाकिला, दिल्ली के मुक्ताजी मञ्चे अतीव प्रभावशालीरूपेण प्रस्तुता।

यद्यपि नाट्यप्रदर्शनेषु ज्ञात्वा अज्ञात्वा वा सङ्गीतस्य उपयोगः भवति तथापि कदाचित् विशेषप्रभावनिर्माणार्थं तया सह अन्यध्वनयः अपि उपयुज्यन्ते। यथा मञ्चे पोतस्य भङ्गं दर्शयितुं कठिनं भवति, परन्तु अस्य स्थाने प्रेक्षकाः स्वयमेव पोतस्य भङ्गस्य शब्देन सह एतत् दृश्यं कल्पयन्ति। एतेन शब्देन तस्य दृश्यविशेषस्य प्रभावः अधिकः प्रभावी भवति।

'ध्वनि' इत्यस्य प्रकाराः

कृत्रिम-मूल-स्रोताभ्यां ध्वनि-प्रभावाः निर्मीयन्ते, येषां उपयोगः पात्रस्य प्रभावी-करणाय अन्य-प्रयोजनानां च कृते भवति। मुख्यतया कथाकथनाय अथवा संवादं वा सङ्गीतं वा विना सृजनात्मकप्रभावानाम् उत्पादनार्थं प्रयुक्तः अभिलेखितः ध्वनिः अस्ति। अस्य उपयोगः अधिकतया चलचित्रेषु, दूरदर्शननिर्माणेषु च भवति। वस्तुतः संवादः, सङ्गीतं, ध्वनिप्रभावाः च भिन्नाः सन्ति।

ध्वनिप्रभावाः मुख्यतया निम्नलिखितप्रकाराः भवन्ति-

1. यथार्थध्वनिप्रभावः
2. प्रतीकात्मक-ध्वनिप्रभावः
3. सामूहिक-ध्वनिप्रभावः
4. प्रभाववादी-ध्वनिप्रभावः
5. संगीत-प्रभावः

नाट्यप्रस्तुतिः दृश्यश्रव्ययोः भवति इति कारणतः श्रव्यस्य अधः पाठः, संगीतः, ध्वनिप्रभावाः च समाविष्टाः भवेयुः इति आवश्यकम्। अस्मिन् संयोगे ध्वनिप्रभावस्य त्रयः रूपाणि दृश्यन्ते–

1. कठिन ध्वनयः

सामान्यतया प्रेक्षकाणां कृते गच्छन्ति ध्वनयः। एतेषां कृते अभिलेखितपट्टिकायाः आवश्यकता नास्ति। मुख्यतया अभिनेतुः कार्यव्यापारात् उत्पद्यते। यथा अभिनेता द्वारं कठिनतया प्रहारयति।

2. वातावरणीय-ध्वनिप्रभावः

ये ध्वनयः प्रेक्षकाणां स्थितिविशेषं अनुभवन्ति। यथा रात्रौ दूरतः आगच्छन्तः क्रिकेटस्य शब्दाः।

3. फोले-ध्वनि

नटस्य गमनसमये पादयोः शब्दः फोले ध्वनिद्वारा दीयते।

4. तकनीक-ध्वनिप्रभावः

ध्वनिप्रभावाः ये कस्मात् अपि प्राकृतिकस्रोतः अभिलेखितुं न शक्यन्ते, तेषां अभिलेखनार्थं विशेषतया सज्जाः भवेयुः। यथा भविष्ये आगच्छन्तीनां यन्त्राणां शब्दानां कृते वा काल्पनिकदृश्यानां इत्यादीनां कृते। एवं नाट्यप्रस्तुतौ बहुविधध्वनिसामग्रीणां प्रयोगः भवति। एते ध्वनिप्रभावाः कदाचित् मूलस्रोतः अथवा कदाचित् स्टूडियोमध्ये रिकार्ड्कृताः भवन्ति। परन्तु कदाचित् केचन ध्वनिप्रभावाः अभिलेखयितुं पूर्वानुमतिः ग्रहीतव्या भवति।

पाठगत-प्रश्नाः 5.5

1. नाट्यक्षेत्रे ध्वनिप्रौद्योगिक्याः किं अभिप्रायः?
2. श्रव्यस्य अन्तर्गतं नाटकस्य तत्त्वानि के सन्ति?
3. ध्वनिप्रभावाः कति प्रकाराः सन्ति?
4. फोले ध्वनिः किम्?

किं त्वया ज्ञातम्

- नाट्यप्रविधिस्य अन्तर्गतं मञ्चसज्जा, प्रकाशव्यवस्था, ध्वनिप्रभावः च इति तकनीकानां उपयोगः भवति।

- यदा वयं संज्ञानाट्यविधिः प्रयुञ्ज्महे तदा तस्य सामूहिकः अर्थः प्रकाशितः भवति। नाट्यस्य अर्थः नाटकस्य, अभिनयस्य (क्रियाकलापः पाठः च), मञ्चसज्जा, अलङ्कारः, प्रकाशः, वेषभूषः, ध्वनिः इत्यादीनां समन्वितरूपः।

- आदिमनाट्यशास्त्रात् आरभ्य सभागारस्य उद्भवपर्यन्तं अस्य माध्यमस्य विचारः कृतः। दृश्यतां श्रव्यं च मनसि कृत्वा सभागारस्य परिकल्पना कृता आसीत्।

- अद्यत्वे नाट्यशास्त्रे मञ्चलङ्कारस्य द्वौ अर्थौ स्तः। पारम्परिक-तकनीकी-अर्थे अस्य अर्थः भवति चित्रित-पर्दाः, फ्रिन्ज-, द्वार-चतुष्कोणाः तथा च केचन विशेषप्रकारस्य यांत्रिक-यन्त्राणि आकृतयः च ये आकाशस्य, वृक्षस्य, सिंहासनस्य इत्यादीनां प्रतिबिम्बं प्रस्तुतयन्ति परन्तु व्यापकतया ते सर्वे दृश्यतत्त्वानि ये परितः वर्तन्ते मञ्चे प्रदर्शनस्य समये अभिनेताख्र मञ्चस्य प्रॉप्स् वा अन्ये वस्तूनि, वस्त्राणि प्रकाशं च उपर्युक्तानि विशालानि दृश्यानि च अस्य पदस्य व्याप्तेः अन्तः आगच्छन्ति

- नाट्यप्रौद्योगिक्याः आधुनिकरूपेषु सेट्, प्रकाशः, ध्वनिः, प्रभावः इत्यादयः दृश्यन्ते। यावत्कालं यावत् नाट्यप्रदर्शनानि मुक्तरूपेण क्रियन्ते स्म तावत् एतेषां सर्वेषां आवश्यकता नासीत्, परन्तु पिहितैः सभागारैः एताः आवश्यकताः उत्पन्नाः आसन्। एतेषां आधुनिकविधानां जन्म पश्चिमे मञ्चप्रकाशेन आरब्धम्।

- नाट्यक्षेत्रे नाटकस्य प्रस्तुतीकरणे प्रकाशव्यवस्थायाः महत् योगदानं भवति यतोहि अभिनयः, मञ्चसंकल्पना, श्रंगारः, निर्देशनम्, वेषभूषा इत्यादयः सर्वे महत्त्वपूर्णाः विषयाः नाट्यक्षेत्रे सन्ति चेदपि प्रकाशव्यवस्थां विना प्रेक्षकाणां उपरि किमपि प्रभावं त्यक्तुं न शक्नोति। नाटकस्य दृश्यता तस्य प्रस्तुतिम् वर्धयति तथा च दृश्यता केवलं प्रकाशेन एव सम्भवति, प्राकृतिकं वा कृत्रिमं वा।

- नाट्यप्रस्तुतिः दृश्यं श्रव्यं च भवति, अतः श्रव्यस्य अन्तर्गतं पाठः, संगीतं, ध्वनिप्रभावाः च समाविष्टाः भवेयुः इति आवश्यकम्।

पाठांत-प्रश्नाः

1. नाट्यविधिना भवन्तः किं अवगच्छन्ति?
2. मञ्चालंकारस्य का भूमिका?
3. मञ्चे प्रकाशव्यवस्थायाः विषये भवन्तः किं जानन्ति?
4. प्रकाशयन्त्राणि कानि सन्ति?

5. ध्वनिप्रौद्योगिक्याः विषये कथयतु?

पाठगत-प्रश्नानां उत्तराणि

5.1

1. यदा वयं संज्ञानाट्यविधिः प्रयुञ्ज्महे तदा तस्य सामूहिकः अर्थः प्रकाश्यते। नाट्यस्य अर्थः नाटकस्य, अभिनयस्य (क्रियाकलापः पाठः च), मञ्चसज्जा, मेकअपः, प्रकाशः, वेषभूषाः, ध्वनिः इत्यादीनां समन्वितं रूपं भवति तथा च तकनीकस्य अर्थः भवति सः व्यवहारः यः दृष्टिः सहजतया साकारं कर्तुं शक्नोति।

2. नाट्यशास्त्रस्य आरम्भः प्रायः लिखितनाटकेन भवति। नाटकस्य लेखनकाले नाट्यकारः स्वकल्पनादेव नाट्यस्य सर्वेषां तत्त्वानां प्रयोगं निर्धारयति । यथा- मञ्चे प्रकाशाः कदा आगमिष्यन्ति? कुतः नटः मञ्चं प्रविशति कदा कुतः च प्रस्थास्यति।

3. नाटकस्य निर्देशनकाले निर्देशकः प्रायः काश्चन युक्तयः अपि प्रयुङ्क्ते ये नाटकस्य प्रस्तुत्या सह सम्बद्धाः सन्ति। पूर्वाभ्यासस्य समये निर्देशकः एतेषां युक्तीनां माध्यमेन अभिनेतुः प्रदर्शनस्य मार्गदर्शनं करोति।

4. दृष्टि-बन्धः वस्तुतः नाटकाय निर्मितं मञ्चे प्रस्तुतं रूपं भवति यत् प्रायः नाटकस्य आरम्भात् अन्त्यपर्यन्तं भवति। एतत् दृश्यनियोजनस्य समन्वितं रूपम् अस्ति।

5. श्रव्य-दृश्य-प्रौद्योगिकी प्रकाश-प्रौद्योगिकी च।

6. दुष्टमाध्यमम्

7. ग्रीकनाट्यशास्त्रे पर्वतच्छेदेन निर्मितेन नाट्यगृहेण सह मुखौटाः (यस्य ध्वनिप्रवर्धनार्थं वस्त्रसदृशी व्यवस्था आसीत्), गद्दीकृतपादत्रः (यथा अभिनेतुः आकारः बृहत्तरः दृश्यते) इत्यादयः प्रयुज्यन्ते।

8. पाश्चात्यनाट्यशास्त्रेषु कृत्रिमप्रकाशस्य प्रयोगः मध्ययुगात् एव प्राप्यते ।

9. तमिलनाडु-केरलयोः नाट्यप्रदर्शनेषु केषुचित् रूपेषु अन्यप्रकारस्य रोचकदीपैः प्रकाशः क्रियते । नारिकेलं द्विगोलाकारं कृत्वा दीपपात्ररूपेण उपयुज्यते ।

10. "पट्टिकाप्रकाशः" वेणुना निर्मितः भवति ।

5.2

1. नाट्यप्रौद्योगिक्याः आधुनिकरूपेषु सेट्, प्रकाशः, ध्वनिः, प्रभावः इत्यादयः दृश्यन्ते।

2. प्रकाशक्षेत्रे नूतनः प्रयोगः प्रथमवारं इटालियनकलाकारेन श्सेबास्टिनो सरेलिओश इत्यनेन कृतः । सेबास्टियानो सार्लेओ (१४७५-१५५४) इत्यनेन वास्तुकला, मञ्चं च विहाय दर्शनीयचित्रं चित्रयितुं चिन्तितम् । एतया सूचनायाः सह रोमन-नाट्यगृहस्य अनुकरणं कृत्वा आयताकारं सभागृहं निर्मितम् । सार्लेओ इत्यस्य मते मञ्चपृष्ठभूमितः आरभ्य श्पक्षश, श्पैनलश च यावत् रङ्गिणः दृश्यानि नाट्यगृहे निर्मिताः आसन् ।

3. रङ्गिणः प्रभावं निर्मातुं वर्णद्रवाणि पुटेषु पातयित्वा ज्वलन्तानाम् मोमबत्तीनां पुरतः स्थापितानि आसन् ।

4. १७८१ तमे वर्षे गैसप्रकाशस्य आविष्कारः अभवत् । गैसप्रकाशस्य उपयोगः कदा अभवत्?

5. M- J- Dubosec इत्यनेन अतिरिक्तप्रभावं निर्मातुं अस्य वृत्तप्रकाशस्य अनेकाः महत्त्वपूर्णाः उपकरणाः यथा शिशुप्रकाशः, Fresnel, halogen, pageant, flood light, P-C-, profile, par इत्यादीनां उपयोगः आरब्धः AM- J- Dubosec इत्यनेन मञ्चप्रकाशे के प्रयोगाः कृताः?

5.3

1. नाट्यशास्त्रे अलङ्कारः अर्थद्वयं प्रस्तुतं करोति। पारम्परिक-तकनीकी-अर्थे अस्य अर्थः भवति चित्रित-पर्दाः, फ्रिन्ज-, द्वार-चतुष्कोणाः तथा च केचन विजयप्रकारस्य यांत्रिक-यन्त्राणि आकृतयः च ये आकाशस्य, वृक्षस्य, सिंहासनस्य इत्यादीनां प्रतिबिम्बं प्रस्तुतयन्ति परन्तु व्यापकतया ते सर्वे दृश्यतत्त्वानि ये परितः वर्तन्ते मञ्चे प्रदर्शनं कुर्वन् नटः। मञ्चप्रोप्स् वा अन्यवस्तूनि, वस्त्राणि प्रकाशानि च उपर्युक्तानि बृहत् दृश्यानि च अस्य पदस्य व्याप्तेः अन्तः आगच्छन्ति ।

2. मञ्चसज्जायाः प्रथमं महत्त्वपूर्णं च कार्यं नाटकीयक्रियायाः कृते स्थानं प्रदातुं तथा च आयोजनस्थलस्य समुचितं स्पष्टं च परिचयं स्थापयितुं भवति। सभागारस्य पर्दा उद्घाटितस्य अनन्तरं प्रथमं दर्जी अवलोकयति यत् दृश्यसज्जा एव । अस्मात् सा सहजतया अनुमानं करोति यत् समग्रस्य नाटकस्य दृश्यं युद्धक्षेत्रम् अस्ति वा गृहस्य अतिथिकक्षम् अस्ति वा।

3. नाटकस्य स्थलनिर्धारणं, नाटकस्य वर्धनं, नाटकस्य अलङ्कारं, रोचकं करणं च।

4. रेखा, वर्ण इत्यादीनां तत्त्वानां माध्यमेन रोचकसंयोजनं निर्माय वर्णसज्जायाः माध्यमेन आकर्षकं सार्थकं च पृष्ठभूमिं निर्मातुं शक्यते।

टिप्पणी

5.4

1. नाट्यक्षेत्रे नाटकस्य प्रस्तुतीकरणे प्रकाशव्यवस्थायाः महत् योगदानं भवति, यतः अभिनयः, मञ्चसंकल्पना, मेकअप, निर्देशन, वेषभूषा इत्यादयः सर्वे महत्त्वपूर्णाः विषयाः नाट्यक्षेत्रे तत्र सन्ति चेदपि प्रकाशव्यवस्थां विना किमपि प्रभावं त्यक्तुं न शक्नोति प्रेक्षकाणां उपरि। यतो हि नाटकस्य दृश्यता तस्य प्रस्तुतिवर्धनं करोति तथा च दृश्यता केवलं प्रकाशेन एव सम्भवति, प्राकृतिकं वा कृत्रिमं वा।

2. दृश्यता, विश्वसनीयता, प्लास्टिक गुणवत्ता, रचना, मनोदशा

3. तीव्रता, वर्ण, वितरण, वेग

4. फ्लड लाइट, स्पॉट लाइट, इफेक्ट लाइट

5.5

1. नाटकस्य प्रभावं तीव्रं कर्तुं शब्दस्य उपयोगः भवति। अत्र ध्वनिविधिना यत् अभिप्रायः अस्ति तत् पात्राणां भाषणेन संवादेन च उत्पादितः ध्वनिः न, अपितु मञ्चे सङ्गीतं वा केचन विशेषध्वनयः वा ये वातावरणस्य निर्माणे सहायकाः भवन्ति।

2. श्रव्यस्य अन्तर्गतं त्रयः अपि पाठः, संगीतं, ध्वनिप्रभावाः च समाविष्टाः सन्ति।

3. ध्वनिप्रभावानाम् प्रकाराः सन्ति–
   - यथार्थवादी-ध्वनि-प्रभावः
   - प्रतीकात्मक-ध्वनिप्रभावः
   - सामूहिक-ध्वनिप्रभावः
   - प्रभाववादी-ध्वनिप्रभावः
   - संगीतप्रभावाः

4. नटस्य गमनादिषु पादयोः शब्दाः फोले ध्वनिः इति उच्यन्ते।